DİVAN-I TÜRKÎ-İ BASİT'İN GRAMER VE LÛGATÇESİ

ATSIZ

Hazırlayan

Mehmet Veysi Dörtbudak

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1857
KÜLTÜR SERİSİ: 1026

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-314-3

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Kitap Editörü: Gürol Pehlivan

Kapak Tasarımı: Ötüken

Dizgi-Tertip: Ötüken

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İMAK OFSET BASIM YAYIN SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
Akçaburgaz Mah. 137. Sok.No: 12 Esenyurt / İstanbul / TÜRKİYE
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2022

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ATSIZ (12 Ocak 1905 – 11 Aralık 1975): 20. asırda Türk milliyetçiliğinin en önemli ismi ve Galip Erdem'in ifadesiyle "Türk birliğinin dev inançlı bekleyicisi" olan Atsız Bey, baba tarafından, deniz subayları yetiştirmiş bir aileden gelmiştir: Büyükbabası Hüseyin Ağa, Gümüşhane'nin Torul kazasının Midi köyünde yerleşik Çiftçioğulları ailesine mensuptu ve askerliğini deniz eri olarak yapmak için geldiği İstanbul'da teskere bırakarak çarkçı kolağalığına kadar yükselmişti. Onun oğlu ve Atsız Bey'in babası olan Mehmed Nâil Bey de güverte binbaşılığına kadar yükselmiş bir deniz subayıydı. Atsız, Mehmed Nâil Bey'in, Trabzonlu Kadıoğulları ailesine mensup Fatma Zehra Hanım'la 1903'te gerçekleşen evliliğinden dünyaya gelen üç çocuğun en büyüğü olarak İstanbul'da doğdu. İlkokula, Latin harfleriyle eğitim verilen Kadıköy'deki Fransız Mektebinde başladı. Bu okulun bir yangınla harap olmasından sonra bu defa yine Latin harfleriyle eğitim verilen Alman Mektebine yazdırıldı. Trablusgarp Savaşı yıllarında, Malatya gambotuyla Süveyş'e sığınan babasının yanına gönderildi ve orada yine bir Fransız okulunda tahsilini sürdürdü. Mehmed Nâil Bey'in İstanbul'a dönmesiyle bu sefer Kasımpaşa'daki Cezayirli Hasan Paşa Okuluna yazdırıldı. Arap harfleriyle eğitime burada başlayan Atsız Bey, ailesinin Kadıköy'e taşınmasıyla tekrar okul değiştirerek Osmanlı İttihad Mektebine gitmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Kadıköy Sultanisinin rüştiye kısmına devam eden Atsız, buradan İstanbul Sultanisine geçmiş, onuncu sınıftayken girdiği sınavda başarılı olarak Darülfünuna kaydolmuş, ardından bir geçiş sınavıyla Tıbbiyeye, orada girdiği başka bir sınavla da 1922'de Askerî Tıbbiyeye girme hakkını kazanmıştır. Y. Hacaloğlu'ndan öğrendiğimize göre; 1921 – 1925 yıllarında haftalık bir mecmua ve bazı günlük gazetelerde "H. Nihâl" ve "Askerî Tıbbiye öğrencisi H. Nihâl" imzalarıyla yazılar yazan Atsız Bey'in, 1917'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin maddi desteğiyle çıkarılmaya başlanan, Malta'ya sürülene dek Ziya Gökalp'ın idare ettiği *Yeni Mecmua*'nın, Falih Rıfkı yönetiminde neşredilen sayılarından Kasım 1923 tarihlisinde, "Suallerimiz ve Cevaplar" sayfasında Hüseyin Nihâl imzasıyla bir mektubu çıkmıştır. Mektuptaki, ifadelerinden, Türkçülük fikri gibi, temel antitezlerinin de erken dönemlerde tebellür ettiği anlaşılmaktadır. Hüseyin Nihâl, Mesud Süreyya adlı Arap asıllı bir mülazımın gereksiz yere istediği selamı vermediği için 4 Mart 1925'te Askerî Tıbbiyeden çıkarılmıştır. Bu yüzden de bazı mektuplarında kendisinden "yarı doktor" olarak bahsetmiştir.

Askerî Tıbbiyeden çıkarıldıktan sonra, Kabataş Lisesinde birkaç ay muallim muavinliği yapan Atsız Bey, daha sonra Denizyollarının bir vapurunda kâtip muavini olarak çalışmış, İstanbul – Mersin arasında birkaç seferde bulunmuştur. 1926'da Yüksek Muallim Mektebine ve Darülfünunun Edebiyat Şubesine kaydolan Atsız, buradan Edirneli Nazmi'nin *Divan*ının gramer ve sözlüğü üzerine hazırladığı bitirme teziyle 1930'da mezun olmuş, 25 Ocak 1931'de ise Fuad Köprülü'nün girişimiyle Türkiyat Enstitüsünde asistanlığa başlamıştır. Kısa bir süre sonra, 15 Mayıs 1931'de, ilk dergisi olan *Atsız Mecmua*'yı neşretmeye başlamış; dergide, kimi o sırada şöhretli, kimi ileride kendi sahalarında temayüz edecek isimlerle, daha ziyade kültürel ve ılımlı bir Türkçülüğün ilmî çerçevede işlendiği köycü bir bakış açısı egemen olmuştur.

Atsız, Temmuz 1932'de toplanan ve davetli listesinde adı olduğu hâlde katılmadığı Birinci Türk Tarih Kongresinde savunulan resmî tarih tezine karşı ilmî çekincelerini belirttiği için bilhassa Dr. Reşit Galip'in hücumuna uğrayan hocası Zeki Velidi Togan'ın lehine, aralarında Pertev Naili Boratav'ın da bulunduğu diğer yedi arkadaşıyla birlikte, Galip'e bir protesto telgrafı çekmiş ve muhalif olarak mimlenmesine yol açan bu tavrı, Reşit Galip'in Maarif Vekili olduğu sırada, *Atsız Mecmua*'nın 25 Eylül 1932 tarihli son (17) sayısında yayınladığı, Darülfünun hocalarının yetersizlikleri, cahillikleri ve esersizliklerini sert bir dille eleştirdiği bir yazısının da tuz biber olmasıyla, 13 Mart 1933'te Darülfünundan atılmasına yol açmıştır. Birkaç hafta sonra Orhan Şaik'le birlikte Malatya Ortaokuluna Türkçe öğretmeni olarak atanmış, orada yaklaşık dört ay bulunduktan sonra edebiyat öğretmeni vazifesiyle Edirne Lisesine tayin edilmiştir.

Edirne'de görevli olduğu yılların bir hatırası; bir yaz tatilinde, arkadaşlarıyla, asıl amaçları İstanbul'dan yürümek olduğu hâlde, yeterli vakitleri bulunmadığından, Sirkeci'den kalkan Selamet vapuruna binip Çanakkale'ye ve oradan motorla Kilitbahir'e çıkıp yaya olarak bütün savaş alanlarını dolaştıkları bir Çanakkale haccıdır. Bu geziye dair anlatısını, 1933'te *Çanakkale'ye Yürüyüş* adıyla bastırmıştır. Edirne'de, Türkçülük yolundaki ikinci yayın çabası olarak, 5 Kasım 1933 tarihinden itibaren 16 Temmuz 1934'e kadar dokuz sayı yayınlanacak ve yine resmî tarih tezine dönük sert polemiklere giriştiği için, Vekâlet emrine alınarak öğretmenlikten uzaklaştırılmasına yol açacak ve bir süre sonra da kapatılacak *Orhun* dergisini çıkarttı. Aynı zamanda bu dergide, 1935

yılında yayınlayacağı, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar* adlı eserini tefrika etmeye başladı. Böylece, kendi tarih tezini, daha önce Rıza Nur ve Mükrimin Halil tarafından kısmen ortaya konulmuş olan bütüncül bir bakış açısıyla sistemleştirmeye başladı. Ona göre Türk tarihi, resmî tezin hilafına, pek çok hanedan eliyle kurulmuş devletlerden değil, Doğu ve Batı Türkeli'nde egemen pek çok hanedan tarafından yönetilmiş iki devletten müteşekkildi ve hanedanları değil, devleti esas alarak anlatılmalıydı.

Daha sonra çeşitli okullarda fasılalarla öğretmenlik yapan Atsız, 1937'de Tahsin Demiray'ın *Ateş - Çocuklar İçin* dergisinde, pek çok nesli etkileyecek ve Türkçülük yoluna girmelerini sağlayacak olan, Birinci Göktürk Kağanlığı'nın çöküşünü ve Türklerin Kür Şad liderliğinde bağımsızlık için isyan edişini destansı bir dille anlatacağı *Bozkurtların Ölümü* adlı romanını tefrika etmeye başladı; fakat yayın yarım kaldı. Tamamlanması ve kitap olarak neşri, 1946 yılında gerçekleşecekti. Çok ilgi gören romanın, 1949'da *Bozkurtlar Diriliyor* adıyla devamı neşredilecek, burada da İkinci Göktürk Kağanlığı'nın elli yıllık aradan sonra Kutluk Şad tarafından diriltilmesi anlatılacaktı. Ayrıca 1940 yılı içinde, *900'üncü Yıldönümü* adlı risalesi ile Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan* romanına karşı yazdığı *İçimizdeki Şeytanlar* adlı risalesi ve *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı küçük hacimli eserlerini yayımlamıştır.

Atsız, Boğaziçi Lisesinde Türkçe öğretmeniyken, daha önce Edirne'de çıkardığı *Orhun*'u, kaldığı yerden, yani onuncu sayıdan itibaren tekrar neşretmeye başlamış, bu dergi de 1 Ekim 1943 ila 1 Nisan 1944 arasında yedi sayı yayınlanabilmiştir. Mart – Nisan 1944'te Millî Eğitimdeki komünist faaliyetleri ifşa edip sorumluları istifaya çağırdığı ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na hitaben kaleme aldığı meşhur açık mektupları sonrasında derginin yayını durdurulmuş; öğretmenliğine son verilmesi dışında, itham ettiği Sabahattin Ali'nin kendisine açtığı dava, 3 Mayıs 1944'te Ankara'da milliyetçi gençliğin sonradan Türkçüler Günü olarak anılacak nümayişlerini ve adli tarihimize Irkçılık – Turancılık Davası adıyla geçecek yargılamaları doğurmuştur. Bu davadan sonra uzun müddet işsiz kalan ve Türkiye Yayınevi'nde çalışan Atsız, bu dönemde, muahhar baskılarda genişleyecek olan şiirlerini *Yolların Sonu* (1946) adlı kitapta toplamış; *Osmanlı Tarihleri I* adlı derlemenin içinde, Ahmedî'nin, "Dâstan ve Tevârih-i Mülük-i Âl-i Osman", Şükrullah'ın "Behçetü't-tevârih" ve Âşıkpaşaoğlu'nun "Tevârih-i Âl-i Osman" adlı Osmanlı tarih yazıcılığının erken metinlerini neşretmiştir.

Atsız, Darülfünundaki sınıf arkadaşlarından Tahsin Banguoğlu'nun Millî Eğitim Bakanı olmasıyla 1949 Temmuzunda Süleymaniye Kütüphanesi'ne uzman olarak atanmış ve bir yılı biraz aşkın zaman sonra Haydarpaşa Lisesi Edebiyat öğretmenliğine tayin edilmiş; fakat bir Türkçüler Günü ihtifali dolayısıyla 4 Mayıs 1952'de Ankara'da verdiği "Devletimizin Kuruluşu" başlıklı konferansta, millî tarihe ilişkin kanaatlerini Türkçü bir bakışla anlatmasından rahatsız olan basının tezviratıyla öğretmenlikten "muvakkaten" alınıp tekrar Süleymaniye Kütüphanesi'nde görevlendirilmiş, bu "muvakkat" vazifesi emekli olacağı 1969 yılına kadar on yedi sene sürmüştür. Atsız, Süleymaniye Kütüphanesi'nde görevli olduğu yıllarda, çeşitli makalelerinden derleyerek *Türk Ülküsü* (1956) adlı kitabını yayımlamış, 1958'de önce *Akşam* gazetesinde tefrika edilip aynı yıl kitaplaştırılan ve Fetret dönemimize dair acıklı bir şehzade öyküsü olan *Deli Kurt* romanını neşretmiş, Ö.F. Akün'ün verdiği bilgiye göre, 1936'da bir sahafta görüp istinsah ettiği ve daha sonra aslı Berlin'e götürülerek İkinci Dünya Savaşı'nın dağdağası içinde kaybolan, Bayburtlu Osman'ın *Tevârih-i Cedîd-i Mirât-ı Cihân* (1961) adlı eserini, ayrıca Birgili Mehmed (1966), Mustafa Âlî (1967) ve Ebussuud Efendi'nin (1968) bibliyografyalarını hazırlamıştır.

Atsız'ın çıkardığı son Türkçü dergi, 1964 – 1975 yılları arasında 143 sayı yayınlanan Ötüken dergisidir. 1972'de, son romanı olan ve daha önce ismini müstear olarak kullandığı; hayatı, kendi hayatıyla büyük oranda örtüşen Selim Pusat adlı askerlikten atılma bir monarşist subayın etrafında gelişen sembolik ve tenasühi bir öyküyü anlattığı *Ruh Adam*'ı yayımlar.

Atsız, Türkçülük tarihinin en önemli figürüdür. Bu sebeple Altan Deliorman Bey, kendisi hakkında kaleme aldığı kitabında, cenazesinden bahsederken haklı olarak "musalla taşında yatanın Atsız değil, Türk milliyetçiliğinin bir devri" olduğunu ifade etmiştir. Büyük Türkçünün ebediyete intikalinin üzerinden çok yıl geçmiş olmasına rağmen yarattığı romantizmin ve edebî kuvvetinin her yeni kuşağı etkilemeyi sürdürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunda, şüphesiz bir ömür boyu sarsılmaz bir inançla ve yüksek bir ahlaki salabetle savunduğu fikirlerden inhiraf etmemiş olmasının; kendisini hiçe sayarak milletinin geçmişinde, hâlinde ve geleceğinde fenafillah derecesinde benliğini eriterek varlığını gerçek anlamda ona adamış olmasının payı büyüktür.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ (Ahmet B. Ercilasun) 9

HAZIRLAYANIN ÖN SÖZÜ (Mehmet Veysi Dörtbudak) 13

BAŞLANGIÇ 21

A. Nazmî'ye Ait Olmayan Yanlışlar 22

B. Nazmî'ye Ait Olan Yanlışlar 29

I. LİSANÎ TETKİK 31

Fonetiğin Tayini ve Fonetik Hususiyetler 31

Divan-ı Türkî Basit'in İmlâsı ve İmlâ Hususiyetleri 36

Eski Şekiller 39

Zamirlerde ve Fiillerin Tasrifinde Eski Şekillerle Bugünkülerin Mukayesesi 47

II. EDEBÎ VE TARİHÎ TETKİK 67

Divan-ı Türkî-i Basit'in Tarih ve Medeniyet Bakımından Ehemmiyeti 67

Nazmî'nin Felsefesi ve Fikirleri 70

Nazmî'nin San'atı, San'atının Unsurları, San'at Oyunları ve Teşbihleri 72

Divan-ı Türkî-i Basit'te 16. Asır Askerî Hayatının İzleri 75

Nazmî Kimlerin Tesirinde Kalmıştır 76

LÛGATÇE 79

İsm-i Haslar 124

Anlaşılmayan Kelimeler 127

İlave 137

BİBLİYOGRAFİ 143

TIPKIBASIM 145

SUNUŞ

Ötüken Neşriyat Atsız külliyatını tamamlıyor. *Yolların Sonu* eserinin 31. baskısında daha önceki baskılara girmemiş pek çok şiir var. Bunların birçoğu Atsız'ın gençlik yıllarına ait şiirler. Tahsin Yıldırım, 1920'lere ait bazı dergileri taramış ve Atsız'ın bu şiirlerini bulmuştur. Yıldırım'ın buldukları dışında bazı şiirlerin de eklenmesiyle 31. baskıda *Yolların Sonu* bir hayli genişlemiş bulunuyor.

Atsız'ın gün yüzü görmemiş çalışmalarından biri de 1930 yılında hazırladığı bitirme tezi idi: *Divan-ı Türkî-i Basit'in Gramer ve Lûgatçesi.* 111 sayfalık çalışma, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün kütüphanesinde 82 kayıt numarasıyla yıllar yılı bekledi. Elinizdeki eserle artık o da gün ışığına çıkmış bulunuyor.

Divan-ı Türkî-i Basit, 16. yüzyıl şairlerinden Edirneli Nazmî'nin sade Türkçeyle yazdığı şiirlerden oluşan bir divan. İlk defa 1919 yılında Köprülüzade Mehmet Fuad (Köprülü), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı ünlü eserinde, Edirneli Nazmî'nin divanının önemi üzerinde durmuş, 1928 yılında da *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit* kitabında Nazmî'nin divanınının bir bölümünü yayımlamıştır. Atsız'ın bitirme tezi işte bu eserin grameri ve lügatçesidir.

Aslında Atsız, tezinin küçük bir bölümünü "16. Asır Şairlerinden Edirneli Nazmî'nin Eseri ve Bu Eserin Türk Dili ve Kültürü Bakımından Ehemmiyeti" başlığıyla 1934 yılında yayımlamıştı. *Orhun* dergisinin 16 Temmuz 1934 tarihinde çıkan 9. sayısında. Yazının sonunda "Bitmedi" ibaresi bulunuyordu. *Orhun* kapatıldığı için bu yayının devamı gelmemişti. *Orhun*'da çıkan özet çalışmayı aynı yıl Atsız küçük bir kitapçık olarak da yayımlamıştı. Son olarak Ötüken Neşriyat, Atsız'ın yarım kalmış olan *Türk Edebiyatı Tarihi*'nin 9. baskısına[1] da bu çalışmayı ek olarak koymuştu.

Orhun dergisinde yayımladığı özete Atsız sadece, Nazmî'nin şiirlerini edebiyat, düşünce, kültür ve medeniyet, askerlik bakımından değerlendirdiği bölümü -bazı yerleri de çıkararak- koymuş, "Lûgatçe" bölümünden de ilk beş kelimeyi almıştır. Oysa çalışma bir dil tezidir ve dolayısıyla genişçe bir gramer ve sözlük barındırmaktadır. Dergi kapatılmasaydı "Lûgatçe" bölümü muhtemelen sonraki sayılarda yer alacaktı.

Elinizdeki kitapla Atsız'ın bitirme tezinin tamamına kavuşmuş oluyoruz. Tez, 92 yıllık uykusundan uyanıyor ve Türk okuyucusuyla buluşuyor.

---

[1] Kitabın yeni baskılarında bu eklerle ilgili başka tasarruflarda bulunacağız. -en.

Eseri Mehmet Veysi Dörtbudak yayına hazırlamıştır. Tezde Atsız'ın el yazısıyla yazılmış bulunan eski harfli beyit veya kelime örnekleri Dörtbudak tarafından bilgisayarda dizilmiştir. Dörtbudak ayrıca {} işaretleri arasında bunları Latin harflerine de aktarmış, "haz." notuyla düştüğü dipnotlarda bazı açıklamalara yer vermiştir. Bugün anlaşılamayacağını düşündüğü kelimeler için ise Dörtbudak satır üstünde ve {} işaretleri arasında anlamları verir.

Tezde imla ve fonetik konularından sonra yer alan gramer bölümü bir hayli ayrıntılıdır. Özellikle fiil çekimlerindeki ayrıntı dikkat çekicidir. Atsız, bugünkü fiil çekimleriyle Nazmî'nin eserindeki çekimleri karşılaştırmıştır. Tabii ki Atsız kendi döneminin gramer terimlerini kullanmıştır. Terimlerin tarihi üzerinde çalışmak isteyenler için bunlar önemli malzemelerdir. Dörtbudak, çalışmanın başına eski terimlerin bugünkü karşılıklarını da koyarak okuyucunun işini kolaylaştırmıştır.

Atsız'ın çalışması bir dil çalışması olarak önemlidir. Kullandığı terimler, ifadeler ve ulaştığı bazı sonuçlar dönemine göre değerlendirilmelidir. Mesela Atsız'ın *koçmak* okuduğu "kucaklamak" anlamındaki kelime bugün artık *kuçmak*; *dügeli* "hepsi"okuduğu kelime artık *dükeli; igen* "pek, çok" okunan kelime artık *iŋen; dok, doprak* gibi kelimeler de artık *tok, toprak* okunuyor. Bunun yanında Atsız'ın bazı önemli dikkatleri olduğunu da belirtmeliyim. Mesela "İsm-i Haslar" bölümünde *Mühemmed* kelimesine düştüğü dipnotta bu kelimenin Türkçede aldığı biçimlerle ilgili bilgi dikkat çekicidir. *Albız* "şeytan", *biti* / *bitik* "yazı, mektup", *Çalap* "Tanrı, Allah", *em* "ilaç", *kakımak* "kızmak", *karavaş* "halayık, cariye", *sücü* "şarap", *yağı* "düşman" gibi kelimelerin bir bölümü, Atsız'ın daha sonra yazacağı tarihî romanların malzemesini oluşturacaktır. Unutulmamalıdır ki Atsız *Bozkurtların Ölümü* romanını 1937'de yayımlamaya başlamıştır. Elinizdeki eser ise 1930 tarihini taşımaktadır. Benzer kelimelerin yer aldığı *Âşıkpaşaoğlu Tarihi* ise 1940'ların sonlarına aittir. Şüphesiz Atsız tarihî kelimelerle ilgili ilk bilgileri 1927-1930 arasındaki Türkoloji öğrenimi sırasında edinmiş, 1930 tarihli bu bitirme tezinde de eski bir eser üzerinde çalışarak bilgilerini pekiştirmiştir. Dolayısıyla onun tarih ve Türkçecilik bilincinin oluşup gelişmesinde bitirme tezinin de rolü olduğunu söylemek fazla iddialı sayılmaz.

Bitirme tezinde, özellikle sözlük bölümünde Atsız kendi dönemindeki önemli sözlüklerin hemen hemen tamamını kullanmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî*'si, Şeyh Süleyman Efendi'nin *Lûgat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*'si, Hüseyin Kâzım'ın *Büyük Türk Lûgati* gibi yerli kaynaklar yanında Pavet de Courteille, Barbier de Meynard, Verbitskiy, Houtsma, Wilhelm Radloff, Jean Deny, Karl Brockelmann'ın sözlük ve gramerleri: Vámbéry, Hammer, Vilhelm Thomsen ve Karl Foy'un çalışmaları da Atsız'ın kaynakları arasındadır. Böyle bir kaynakça bir bitirme tezi için ileri bir seviyeye işaret eder.

Türk düşünce ve mücadele tarihinde "cesareti ve korkusuzluğu" ile de öne çıkan Atsız'ın henüz 25 yaşında bir öğrenci iken hocasına karşı da doğruyu yazmaktan çekinmeyen mizacını bu çalışmanın 72. (Tıpkıbasım'da 36.) sayfasında görüyoruz. Edirneli Nazmî'nin aruzu kullanmada başarısız olduğunu belirtirken şu cümleyi de rahatça kullanabiliyor: "Hatta bu yüzden Hocam Köprülüzade Fuat Bey, vezinlerini tayin ederken üç gazelde yanılmıştır." Ardından da Köprülü'nün yanlışlarını düzeltiyor. Burada Atsız'ın cesareti kadar tezi yöneten hocası Köprülü'nün olgunluğuna da dikkat çekmemiz gerekir.

Edirneli Nazmî'nin divanı aslında çok daha büyüktür. Fuad Köprülü ve Atsız, divan içinde Türkî-i basit olarak belirtilen şiirleri esas almışlardır. Edirneli Nazmî üzerinde Ziya Avşar, Fatih Köksal, Güler Doğan ve Sibel Üst tarafından hazırlanmış doktora tezleri de vardır. Elinizdeki eserin önemi, Türkî-i basit şiirlerinin grameri ve sözlüğü üzerinde yapılmış ilk ve tek çalışma olması ve tabii bu çalışmanın Atsız tarafından hazırlanmış bulunmasıdır. Bu yayın sayesinde Atsız'ın ilmî gelişme seyrinin ilk dönemlerini izleyebilme imkânına da kavuşmuş oluyoruz. Atsız üzerine bundan sonra yapılacak çalışmalarda hiç şüphesiz bu eser de dikkate alınacaktır.

Ahmet B. Ercilasun

Hazırlayanın Ön Sözü

Kullanılan kelime ve benzetmeleriyle tamamen yazıldığı dönemdeki Türk kültür hayatını yansıtan şiirlere Türkî-i Basit diyoruz. Bu tarz şiirlerde Arapça ve Farsça kelimeyle tamlamalara fazla yer verilmemiştir. Bu akımın şiirimizde olan İran etkisine karşı tepki olarak doğduğu düşünülse de son yıllarda yapılan araştırmalar bu durumun daha ziyade mahallîleşme eğilimi olduğunu göstermiştir. Bu tarz şiir yazanların başında Tatavlalı Mahremî ve Edirneli Nazmî gelir.

Edirneli Nazmî hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Eski kaynaklarımız, Nazmî'nin Arapça ve Farsça kelime ve terkiplerden uzak, Türk zevkine ve yaşayış tarzına uygun yazdıkları şiirlerini, muhtemelen sanat bakımından yeterli bulmadıkları için dikkate değer bulmamışlardır. Edirneli Nazmî'ye ait 243 şairin şiirleri ve bunlara yazılmış nazirelerden oluşan *Mecmau'n-Nezâir*; her sayfasında yaklaşık 35 beyitin bulunduğu 644 varaklık müellif hattı nüshasıyla 45.000 beyti aşkın *Divan*; Ferîdüddîn-i Attâr'a nispet edilen 910 beyitlik *Pend-nâme*'ye 3000 beyitle yaptığı *Pend-i Attâr Tercümesi* adlı eserler vardır.

Nazmî'nin 45.000 beyitlik divanı içinde yer yer serpiştirilen Türkî-i Basit tarzındaki şiirleri, bir tercî-i bend, bir kaside, bir müstezad, yedi murabba, iki muhammes, elli altı müfred, bir mev'ize, 276 gazelden oluşur. Bu eserler 1928 yılında Köprülüzade Mehmed Fuad (Fuat Köprülü) tarafından *Millî Edebiyât Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî Basit* adıyla yayınlanmıştır.

Bu eser Köprülü'nün İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki öğrencilerinden Nihâl Atsız tarafından mezuniyet tezi olarak çalışılmıştır. Elinizdeki eser, Nihâl Atsız üstadın *Divan-ı Türkî-i Basit'in Gramer ve Lûgatçesi* isimli çalışmasının aktarımıdır.

Bu aktarım yapılırken Müellifin kullandığı kelimelere sadık kalındı ancak imlaları günümüz imlasına çekildi. "tesbit>tespit, başlıyacağım>başlayacağım" gibi. Osmanlı elifbasından günümüz Türk abecesine aktarım yapılırken de devir dil özelliklerine sadık kalınmayıp şu anki Türkçeye yaklaşıldı. Aktarım esnasında sadece ñ gösterilmiş diğer fonetik işaretler kullanılmamıştır. Yumuşak ğ günümüz kullanımına göre güncellenmiştir. Eski metinler çevrilirken kapalı e'ler i ile değil de yine günümüz kullanımına göre aktarılmıştır.

Atsız, kalın ünlülerle kullanılan l harflerinin altına nokta koymuş, biz aktarımı yaparken bu işareti kullandığımız harf karakterinde bulamadığımız için ļ işaretini kullanmak zorunda kaldık.

Lûgatçe'deki kaynak kısaltmaları, Bibliyografi bölümünde kitap künyelerinin sonunda kalın karakterlerle verildi.

Tezde beyitler, müellifin el yazısıyla eski alfabede yazılmıştır ancak Latin harflerine çevrilmemiştir. Bu beyitler yine eski alfabemizle dizilmiş, tarafımızca her beytin altında, {} içinde günümüz abecesine aktarılmıştır. {} parantezi kullanma sebebimiz diğer iki parantezin (), [] müellif tarafından kullanılmasıdır. Biz de aynı parantezleri kullanırsak karmaşaya sebep olacağı endişesiyle bu yolu tercih ettik.

Beyitlerin okunmasının kontrolünde "Edirneli Nazmî, *Edirneli Nazmî Dîvânı*, Haz. Güler Doğan Averbek, 2017, c. 1-4. ve "Edirneli Nazmî, Edirneli Nazmî Dîvânı, Haz. Sibel Üst, 2018" adlı çalışmalardan istifade edilmiştir.

Günümüzde kullanımdan kalkmış ve anlaşılması zaman alacak kelimelerin kısa anlamları üst karakter ile {} içinde verilmiştir. Açıklama eklemek durumunda ise * işaretiyle dipnotlarda gerekli bilgi verilmiş ve açıklamanın sonuna (haz.) ibaresi konmuştur.

Metinde geçen o devirde kullanılan gramer terimlerinin anlamları, tekrarlara düşmemek amacıyla çalışmanın başında müstakil bir bölümde arz edildi.

Eserde geçen kitap ismi kısaltmaları Bibliyografi'de verildiği için ayrıca müstakil bir bölüm açmayı gereksiz gördük.

Bu çalışmanın hazırlanmasında azami gayreti göstermeye çalıştık. Hata yok mudur, elbette var olacaktır. Onlar da gözümüzden kaçanlardır. Eserdeki güzellikler müellife, hatalar da bize aittir.

Bir öğrenci için isminin hocasıyla beraber yazılması büyük bir onurdur. Kitabın Sunuş bölümünü yazarak bizi şereflendiren Saygıdeğer Hocam Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun'a minnet borcum ve teşekkürüm sonsuzdur. Öğrendiklerimiz onun sayesindedir.

Çalışmanın ortaya çıkmasında yardımlarını gördüğüm dostum, editörüm Dr. Gürol Pehlivan ve Göktürk Ömer Çakır şahsında tüm Ötüken Neşriyat mensuplarına ve bana çalışma ortamını sağlayan eşim Melek Dörtbudak'la oğlum Kutalmış'a teşekkür ederim.

Mehmet Veysi Dörtbudak

DİVAN-I TÜRKÎ-İ BASİT'İN GRAMER VE LÛGATÇESİ

NİHÂL ATSIZ

FİHRİST

BAŞLANGIÇ

Divan-ı Türkî-i Basit'teki Yanlışların Tashihi.

1. LİSANÎ TETKİK

Fonetiğin Tayini ve Fonetik Hususiyetler.

Divan-ı Türkî-i Basit'in İmlâsı ve İmlâ Hususiyetleri

Eski Şekiller

Zamirlerde ve Fiillerin Tasrifinde Eski Şekillerle Bugünkülerin Mukayesesi

2. EDEBÎ VE TARİHÎ TETKİK

Divan-ı Türkî-i Basit'in Tarih ve Medeniyetçe Ehemmiyeti.

Nazmî'nin Felsefesi ve Fikirleri.

Nazmî'nin San'atı, San'at Oyunları, Teşbihleri, San'atının Unsurları.

Divan-ı Türkî-i Basit'te 16. Asır Askerî Hayatının İzleri.

Nazmî Kimlerin Tesirinde Kalmıştır?

3. LÛGATÇE

Umumî Kelimeler.

İsm-i Haslar.

Anlaşılmayan Kelimeler.

İlâve.

4. BİBLİYOGRAFİ

BAŞLANGIÇ

Bu tezde bir metinle uğraşacağım için önce gerek asıl metne ve gerekse musahhihe ait olup da yanlış basılan kelimelere ve cümlelere dair doğrusu ne olması lâzım geleceğine dair fikirlerimi söylemekle ve pek küçük bazı imlâ yanlışlarını düzeltmekle işe başlayacağım. Keza bu meyanda şair Nazmî'nin yaptığı bazı lisan hatalarını da işaret edeceğim. Yanlışları gösterirken hangi sayfanın hangi satırında olduğunu kaydedeceğim. Bu suretle *Divan-ı Türkî-i Basit*'i neşreden hocam Köprülüzade Fuat Bey'in 2 numaralı kaside ile 285 numaralı mev'ize ve 284 numaralı müfredata koyduğu satır numaralarını nazar-ı dikkate almayacağım.

A. Nazmî'ye Ait Olmayan Yanlışlar

8, 17:

یاره اوزوب یاره لرسه نوله بند ک بغرمی
اوق و یا آنک الندن هیچ دوشمز چونکه یا

{Yâre üzüp {urup} yârelerse n'ola bendeñ bağrımı
Ok ve yâ ânuñ elünden hîç düşmez çünki yâ}[*]

beytindeki "اوزوب {üzüp}" kelimesi "اوروب {urup}" olacaktır.

10, 5:

دالینور جانم او سودوکم بنم
هر قحنکم آته بنوب آت چپا

(Dalınur {Dalbınur} cânum o sevdügüm benüm
Her kaçan kim âta binüp at çapa)

beytindeki "دالینور {Dalınur}" kelimesi "دالبنور {Dalbınur}" olacaktır. Dalbınmak[**], çırpınmak demektir.

14, 5:

دردی دوشدی بو نظمی ایشی هپ ایوادرر
کوره کلسه باری بر کون صونسه بر الها نصوح

{Derdi {Derdlere, Derdine} düşdi bu Nazmî işi hep eyvâdurur
Göre gelse bârî bir gün sunsa bir alma Nasûh}

beytinin ilk mısraı vezince bozuk ve manaca eksiktir. "دردی {Derdi}" kelimesi "دردلره {Derdlere}" veya "دردینه {Derdine}" olursa vezin düzeleceği gibi mana da tamamlanır.

---

[*] Tezin aslında olmayan latin kökenli Türk abecesine aktarım tarafımızdan yapılmıştır (haz.).

[**] Bu kelime günümüz Afyonkarahisar Ağzında "dalbın- veya dalcın-" şeklinde kullanılmaktadır (haz.).

20, 18:

بر اکی اوچ درد ددی دردم یا بش
شمد ی اولد ی آلتی و یید ی سکز

{*Bir iki üç dört dedi* {idi} *derdim ya beş*
Şimdi oldı altı ve yedi sekiz}

beytindeki "ددی {dedi}" kelimesi "ایدی {idi}" olacaktır.

21, 18:

ینه یاپشسه آنک قولپی الند ه قالور آه
کشی کم اوکمدغ اولا یولنی اوکرَمز

{*Yine* {neye} *yapuşsa anuñ kulpı elinde kalur âh*
Kişi kim oñmaduğ ola yolını oñaramaz}

beytindeki "ینه {yine}" kelimesi "نیه {neye}" olacaktır.

24, 1:

سوکوکه دوشلدن اُصّم قالمشمدر سودکم

{*Sevgüñe düşelden ussum kalmış mıdur* {kalmamışdur} *sevdügüm*}

mısraındaki "قالمشمدر {kalmış mıdur}" kelimesi "قالممشدر {kalmamışdur}" olacaktır.

24, 18:

قیغو اودیله کوکل یندک که طوتشمقدهدر
بیری بیریله کی کورشجی صن طوتر کورش

{*Kayğu odıyla gönül yendek ki tutuşmakdadur*
Biri biriyle ki {iki} *güreşci san tutar güreş*}

beytindeki "کی {ki}", gayet kolay anlaşıldığı veçhile, "اکی {iki}" olacaktır.

26, 20:

سنک بغدادور شهرک آقر آنده کوزمدن شط
هم انکچون دمشدر بو کوزم باشینه دیین شط

{*Senüñ Bağdad'dır şehrüñ akar anda gözümden Şatt*
Hem anuñçün demişdür bu gözüm başına {yaşına} *diyen Şatt*}

beytindeki "باشینه {başına}" kelimesi "یاشینه {yaşına}" olacaktır.

28, 12:

کورن آنی که کوره اوزکه کوزه ل
بکنمز نظمی در که قا نی یو سف

{*Gören ânı ki göre özge güzel*
Begenmez Nazmî der ki kanı Yûsuf}

Bu beyitteki "کوزه ل {güzel}" imlâsı 16. asra göre her halde yanlıştır. Bu kelime muhakkak "کوزل {güzel}" şeklinde olmalıdır.

29, 9

سنی بن سودکم شول سودکم چاغدن بو کوکلومه
کوز ل اکلنجه بو لدم آندن وار زیا نم یوق

{*Seni ben sevdügüm şol sevdügüm çağdan bu gönlüme*
Güzel eğlence buldum andan var ziyânum yok}

beytinin ikinci mısraı vezince bozuk ve manasızdır. Bunun doğrusu her halde şöyle olacaktır:

کوزل اکلنجه بولدم آندن اصّم وار زیانم یوق

{*Güzel eğlence buldum andan assım var ziyânum yok*}

اصّی ("assı" veya "ıssı") kâr, kazanç demektir. Bu takdirde vezin düzelir ve mana yerine gelir.

I. LİSANÎ TETKİK

Fonetiğin Tayini ve Fonetik Hususiyetler

Divan-ı Türkî-i Basit'in lûgatlerini çıkarırken hiç şüphesiz fonetik elifbeye müracaat edecektim. Tabiidir ki bu elifbe beynelmilel fonetik elifbe ile bugünkü Türk Elifbesi arasında mutavassıt {ortalama} bir şekil olacaktı. Meselâ Türkçedeki ç, ş harfleri dururken artık Avrupa âlimlerinin kullandıkları č, š harflerini kullanmak manasızlık olurdu. Bu itibarla lûgatleri tespit ederken Türk elifbesini esas tuttum. Fakat bu elifbe tam manasıyla fonetik olmadığı için ق yerine q, غ yerine ĝ, ڭ yerine ñ ve غ yerine de x harfini aldım. Yumuşak غ ve گ yerine ğ işaretini kabul ettim. Yalnız lûgatleri tespit ederken halline imkân bulamadığım bir nokta açık fetha (ā) ile kapalı fetha (e)ları tefrik meselesi oldu. Avrupa âlimleri arasında da bu mesele henüz hallolunmamıştır. Türkçedeki bütün fethaları açık olarak kabul eden Radloff'a karşı iptida Karl Foy itiraz etmiş ve aralarında münakaşalar olmuş ve son zamanda Poppe de bu mesele hakkında bir makale yazmışsa da mesele henüz hallolunmaktan uzaktır[1].

Nazmî'nin divanında da birkaç kelime müstesna olmak üzere açık fethalarla kapalı fethaları farketmenin imkânı yoktur. Kelimeleri bugünkü telaffuzumuza göre tespit etmek ise daha büyük bir yanlışlığa düşmek olacağı için meselenin kat'î surette halline intizaren {bekleyerek} şimdilik her iki fethayı da e harfiyle yazmağa karar verdim. Diğer bir müşkül de "غ"ların "ĝ" ile mi yoksa "ğ" ile mi tespit olunacağı meselesidir. Avrupa âlimleri fikrimce bu noktada haksız olarak Arap harfleri ile "غ" gördükleri her yere muayyen bir g işareti koyuyorlar. Fakat bugünkü Türklerin telaffuzunda her iki غ da yaşıyor. Şu hâlde birkaç yüz sene evvelki Türkçede iki türlü غ harfinin bulunmadığını ispat eden deliller nelerdir. Bana kalırsa ك, ق ayrılığından daha mühim ayrılıklar gösteren sert ve yumuşak غ ları bir harfle göstermek suretiyle Avrupa Türkiyatçıları tamamen keyfi ve indi {kişisel} hareket etmişlerdir. Ben baştakileri sert,

---

[1] Bakınız: K. Foy, "Türkische Vocalstudien, besonders das Köktürkische und Osmanische betrefred", *MSOS*, III, 1900; W. Radloff, "Zur Geschichte des Türkischen Vokalsystem", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersburg*, XIV/4; W. Radloff, "Alttürkische Stüdien V Die Alttürkischen Dialekte", *İzvestiya Akademii Nauk*, 6. seriya: 5, 1911, 418-423; Poppe, "Türkish-Tschuwassische vergleichende Studien", *Islamica*, I, 410-414; (Türk-Çuvaş Mukayeseli Tetkikatı).

orta ve sondakileri yumuşak olarak tespit ettim ki bugünkü Türk telâffuzuna en uygun olan bu şekildir. Mamafih {bununla beraber} bunun da 16. asırdaki telâffuza tamamıyla uygun olacağına dair hiçbir delilimiz yoktur.

Eski elifbemizdeki harfleri fonetik olarak tespit ederken yalnız Türk telâffuzunu nazar-ı dikkate aldığım için aynı ses veren muhtelif harfleri bir işaretle gösterdim. Meselâ Arapça metinlerde ayrı işaretlerle gösterilmek icap eden ص, س, ث harflerini -aynı sesi verdikleri için- bir "s" işaretiyle gösterdim. Keza Türkçede hiçbir mana ifade etmeyen {ع}* harfinin yerini de tamamen saitlere bıraktım.

Bugünkü Türkçemizde ç, f, h, k, p, q, s, ş, t harflerinden sonra gelen "d"ler daima "t"ye tebeddül {değişim} ederler ki bunun en mühim misallerini mazi sigalarında buluyoruz. *Divan-ı Türkî-i Basit*'te böyle bir şey yoktur. Ancak bunun imlâda böyle olmasına rağmen telâffuzda aynen bugünkü Türkçemiz gibi olduğuna dair kuvvetli deliller vardır. Evvela 13'üncü asır Anadolu Türk şairlerinden Sultan Veled'in divanında geçmek ve atmaq mastarlarının mazisi olarak گچتی {geçti}[1] ve آتّی {attı}[2] şekillerine tesadüf ediyoruz ki iddialarımıza delildir. Saniyen 15'inci asır ibtidasında Mısır'da yazılan القوانين الكلية لضبط اللغة التركية nam lûgat kitabında ب, ت, ج, س, ک, ش, ق harflerinden sonra mazi edatı olarak "تی" geldiğini gösteriyor[3]. Arapçada پ, چ olmadığı için müellifin burada ب, ج diyerek پ, چ harflerini kastettiği şüphesizdir. Esasen bu şekil Çağatayca'da da daima böyle olduğu gibi bugünkü Türkçemizde de bulunması ilk zamanlardan itibaren bir kaide halinde bugüne kadar devam ettiğini gösterir.

---

* Tezde boş bırakılan bu harfin "ع" harfi olması gerekir. (haz.)

1 دیوان ترکی سلطان ولد {*Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled*}, s. 16.

2 Aynı eser, s. 40.

3 القوانين الكلية لضبط اللغه التركية {*El-Kavaninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye*} s. 8-9. Kitabın ifadesini buraya aynen naklediyorum:

والطريق فى ضبط مواضعها ان تنظر الى فعل الامر فان كان آخره باء موحدة او تاء مثناة من فوق او جيما او سينا مهملة او كافا مطلقا او ثينا معجمة اوقافا بشرط السكون فيها فقط و ذلك سبعه احرف متى كان آخر الفعل واحدا منها كان علامة الهضى فيه تاء مكسوره ولايجوز غيرها.

{İlgili yerde (kelimeyi) zabt etmenin (mazi yapmanın) yolu, emir fiiline bakmandır. Eğer (emir fiilinin) sonu tek noktalı be (ب) harfi veya üstte iki noktalı ta (ت) harfi veya cim (ج) harfi veya noktasız sin (س) harfi veya mutlak kâf (ک) harfi veya noktalı şin (ش) harfi veya kaf (ق) harfi ise, hepsinde de bu harfler sadece sakin (cezmli) olmak kaydıyla ki (bunlar) böylece 7 harftir. Eğer bir (emir) fiilinin sonu bu harflerden biri olursa (o kelimenin) mazi oluşunun alameti (yani o kelimeyi mazi yapmanın yolu), kesreli ta (ت) harfidir (yani kesreli ta (ت) ile mazi yapılır). Bunun dışında (bir usulle o fiili mazi yapmak) caiz (mümkün) değildir.}

Tercüme, Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin tarafından yapılmıştır. Kendilerine teşekkür ederiz. (haz.)

*Divan-ı Türkî Basit'*in İmlâsı ve İmlâ Hususiyetleri

*Divan-ı Türkî Basit'*te muttarit {tekdüze} bir imlâ yoktur. Hemen her kelimenin birden fazla imlâsı vardır. Bazı kelimeler ise beş şekilde yazılmıştır. Meselâ: "yan" kelimesi يَک {yañ} (3, 11), ياک {yañ} (8,7), يان {yan} (18,5), يک {yañ} (33,6), ين {yan} (66, 13) şekillerinde ve yanaq kelimesi de يَکَ {yañaq} (22, 20), ياکَ {yañaq} (23, 22), ياکَ {yañaq} (24, 26), يَکَ {yañaq} (36, 16) ve يَکاقَ {yañaq} (37, 4) şekillerinde yazılmıştır.

Fakat böyle mahdut istisnalara ve her kelimenin birkaç şekille yazılmasına rağmen divanda oldukça muntazam bir imlâ tarzı ihtiyar edilmiştir. Kelimeler aruza uydurularak, yani imalelerde ekseriya saitler yazılmak, imalesiz hecelerde yazılmamak suretiyle tertip edilmiştir. Meselâ "اوکا {oña}" demek olan "آکا {âña}" kelimesini alalım. Bu kelime آکا, اکه, آکه, اکا şekillerinde yazılmıştır.

10, 7:

طوغرولقدر هر کشيیه طوغرو يول
واى اکا کم چيقه اول يولدن صپا

{*Toğrulıkdur her kişiye toğru yol*
Vay añâ kim çıka ol yoldan sapa}

beytinde "اکا" kelimesi "añâ" lâzım geldiği için bu şekilde yazılmıştır. Halbuki

12, 19:

کوريجک بر کوزلده بر کوزل صاچ
يوزک سور آکا نک واريسه صون صاچ

{*Göricek bir güzelde bir güzel saç*
Yüzüñ sür âña neñ vârısa sun saç}

beytinde "آکه" kelimesi vezin icabınca "âña" okunmak icap ettiği için böyle yazılmıştır. Keza

II, 8:

يا كبى قيغو يله آه بنى
اكى بوكدى نه ديم بن اكه يا

{Yâ gibi kayğuyıla âh beni
İki bükdi ne deyem ben aña yâ}

beytindeki "اكه {aña}" kelimesi "aña" okunmak icap ettiği için bu imlâ ile kaydolunmuştur.

Fakat bu aruza uydurmak kaidesi mutlak değildir. Kaideye göre "ânâ" okunması icap eden "آكا {âñâ}"ların hiç birinde (11, 7, 12; 45,6; 50, 13; 58, 2, 3.) birinci hece imaleli değildir. Keza meselâ 5, 20'deki "آكه" kelimesi "âñâ" okunmak icap ettiği halde "آكا {âñâ}" imlâsı ile yazılmış değildir. Müspet veya menfi olarak getirdiğim bu misalleri daha pek ziyade çoğaltmak kabilse de her halde şu da muhakkaktır ki Nazmî'nin divanında da (meselâ Orhon Abidelerinde olduğu gibi) mutlak ve muayyen olmamakla beraber az çok mazbut bir imlâ vardır.

İmlâ bütün eski eserlerimizde olduğu gibi, gözün zevki için değişiyor. Meselâ 24.-25. sayfalardaki 75 numaralı gazelin son kafiyesi olan "tanımış" kelimesi "تانيمش {tanımış}" yazılmak lâzımken, kendileriyle mukaffa olduğu "قوربانمش {kurbanmış}", "قانمش {kanmış}", "يامانمش {yanmış}", "خانمش {hanmış}", "جانمش {canmış}" kelimelerine uyması için "تانمش {tanmış}" şeklinde yazılmıştır.

Keza hiç şüphe yok ki 12, 20'deki

ازى توزنه يوز سور سودكوكك
كوكل يوز دورلو قوللق قل كوزك آچ

{İzi tozına yüz sür sevdügüñüñ
Gönül yüz dürlü kullık kıl gözüñ aç}

beytindeki "قللق قل {kullık kıl}" göze hoş gelsin diye meselâ "قوللق قيل {kullık kıl}" veya "قوللق قل {kullık kıl}" şeklinde yazılmamıştır.

Nazmî'nin imlâsındaki hususiyetlerden biri de kelimelerin lâhika {ek} aldıkları zaman asıl harflerden birini kaybetmeleridir ki eski bütün eserlerimizde bu keyfiyet vardır. Meselâ: كمسهٔ (17, 16), نظمنك (32,17)

Nazmî "e"harfini uzatacağı zaman da "ى" harfini kullanıyor. Meselâ:

20,18

بر اکی اوچ درد ادی دردم یه بش
شمدی اولدی آلتی و یدی سکز

{*Bir iki üç dörd idi derdüm ya beş*
Şimdi oldı altı vü yidi sekiz}

Burada "yedi" kelimesini vezin icabı "yedi" okumak icap ettiği için bu şekilde yazılmıştır. Keza:

بندکك آت کوك سن اوستنده کونش آی آلتنم
یکی آی سن کوزلك آلتنده کومشدن اکر

{*Bindigüñ at gök sen üstinde güneş ay altunum*
Yeñi ay sen güzelüñ altında gümüşden eğer}

beytinde de "yeni" kelimesini vezin icabı "yêni" okumak icap ettiği için bu imlâ ihtiyar olunmuştur.

Nazmî'nin son zamanki imlâda yalnız sağır nun olarak kullanılan üç noktalı (ڭ) harfini bazen "g" bazen "ğ" ve bazen de "ñ" yerine kullanmasını da eski zamanlara ait bir hususiyet olarak kaydedeyim.

Eski Şekiller

Divan-ı Türkî-i Basit'te bugün kullanılmayan veyahut artık edebî lisanda olmayıp da Türkiye halkının bazıları tarafından kullanılan şekiller vardır ki onları burada kısaca zikretmekle iktifa edeceğim:

I. Rabıta-i zamaniyenin birinci şekli bugünkü Türkçemizde madde-i asliyenin sonuna "meden, madan" getirilerek yapılır. (gelmeden, durmadan gibi). Halbuki Nazmî'nin bu eserinde, Çağatayca'da ve 14'üncü asır Anadolu eserlerinde olduğu gibi "medin, madın" şekillerindedir. (اولمدين {ölmedin} 8, 12; طورمدين {turmadın} 15.13; 22,13; 25, 18; 26, 14; 43, 10, 11; 45, 4; طورمادين {turmadın} 32, 10)[1]

II. "Benim gibi", "senin gibi" manasına olan "bencileyin, sencileyin" şekli bugünkü edebî lisanımızda ve İstanbul konuşma dilinde yoksa da Garbî Anadolu'nun bazı yerlerinde halk dilinde hâlâ kullanılmaktadır.

Nazmî bu şekli divanının birkaç yerinde kullanmıştır. Meselâ:

20, 1:

بر بنجلين دنيه ده درد ک چکر اولمز

{*Bir bencileyin dünyede derdüñ çeker olmaz*}

29, 13:

بر سنجلين کوزله سن دخی کوزل باق

{*Bir sencileyin güzele sen dahi güzel bak*}

III. Bugün rabıta-i haliyeleri madde-i asliyenin sonuna "erek, araq, yerek, yaraq" ilâvesiyle yapıyoruz. (gel-erek, al-araq, yürü-yerek, quru-yaraq). *Divan-ı Türkî-i Basit*'te bu şekle iki yerde (giderek 60, 18; öterek 35,2) tesadüf ediyoruz. Diğer yerlerde ise tamamıyla

[1] *دیوان ترکی سلطان ولد {Dîvân-ı Türkî-i Sultân Veled}*'de "ölmedin" kelimesi "اَلْمَدِ{ölmedin}" şeklinde vardır; s. 46.

eski şekil kullanılmaktadır. Bu eski şekil evvelâ Orhon Abidelerinde görülmektedir[1]. Uygur metinlerinden başlayarak müteakip Türk metinlerinde bu siganın nasıl kullanıldığı hakkında vakit müsait olmadığı için tetkikatta bulunamadım. Ancak Eski Anadolu metinlerinde tamamen bu şeklin kullanıldığını söyleyebilirim[2]. Herhalde bu siga 15. veya 16. asırda teşekkül etmiş olacaktır. *Divan-ı Türkî-i Basit'*te bu sigaya dair bulduğum misalleri burada zikrederek bu sığanın sonraki şeklinin nasıl teşekkül ettiğine dair fikrimi söyleyeceğim:

5, 21:

بر ایله چکسه چری باشلری قورقوسندن
هپ کلوب یوز سوریو اللر ایاغینه دوشر

{*Bir ile çekse çeri başları korkusından*
Hep gelüp yüz süriyü eller ayağına düşer}

6, 17:

کوردکجه کوکل اول کوزلی یوز سوریو وار
دوش آیغنه هم النی اوپ دلو اولما

{*Gördükçe göñül ol güzeli yüz süriyü var*
Düş ayağına hem elini öp delü olma}

47, 7:

یازب بتی بلدرمکچون سوکوکی نظمی
دوش آیغنه یوز سوری یارک النه صون

{*Yazup biti bildürmekiçün sevgüñi Nazmî*
Düş ayağına yüz süri yâruñ eline sun}

---

1 Meselâ bakınız: Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, 1896, s. 109, birinci abide, şark ciheti, 32. satır: Kül Tigin oplayu tegdi.

2 Meselâ bakınız Hoca Mes'ud, فرهنگنامهٔ سعدی ترجمه سی *{Ferheng-nâme-i Sa'dî Tercümesi}*, 1340, s. 33:

شول ایل کبی کزلانو یول کبدیجی
شو طاش کبی دلسوز ذکر ایدجی

{*Şol il gibi gizlenu yol gidici*
Şu taş gibi dilsüz zikir idici}

II. EDEBÎ VE TARİHÎ TETKİK

Divan-ı Türkî-i Basit'in Tarih ve Medeniyet Bakımından Ehemmiyeti

Divan-ı Türkî-i Basit'in alelâde bir divan olmakla beraber edebiyat tarihimiz nokta-i nazarından ne kadar mühim olduğunu hocam Köprülüzade Fuat Bey meydana koyduğu için[1] artık bu bapta söylenecek başka söz kalmamıştır. Ben burada yalnız bazı ufak noktalara işaret etmekle iktifa edeceğim ki bunlar edebiyat ve lisan tarihinden ziyade etnografya ve tarihi alakadar eder. *Divan*'ın 13'üncü sayfasının 9'uncu satırındaki:

Urulur zencire albızlar qamu
Qutluluğla her qaçan irer oruc

beyti bizce fevkalâde mühimdir. Bu "albız" kelimesine ne *Lehçe*'de ne Süleyman Efendi'nin *Çağatay Lûgati*'nde ne de Radloff *Lûgati*'nde rastgeldim. Hatta mehazlarım meyanında hiçbir lûgat kitabında bulunmayan bu kelime ancak "Verbetski"nin lûgatinde[2] "almıs" şeklinde bulunuyor ve fena ruhlardan biri olduğu kaydolunuyor.

Türkiyat Enstitüsü asistanlarından Abdülkadir Bey* gayr-i münteşir {yayınlanmamış} bir makalesinde "albastı"nın buradan geldiğini ve "hile" manasına gelen "al" ile aldamak, aldanmak, aldatmak kelimelerinin buradan geldiğini söylüyor. Bunun ne dereceye kadar doğru olduğunu bilmiyorum. Ancak şu var ki divanımızdaki "albız" kelimesi alelâde bir cin veya şerir bir ruh değil, mutlak olarak şeytan manasına geliyor ve bu beyit de bir hadisin Türkçeye eksik bir tercümesinden ibarettir. Bu hadis şudur:

اذا دخل رمضان فتحت ابواب السماء و غلقت ابواب جهنم و سلست الشياطين [3]

---

1 Köprülüzade Mehmet Fuat, *Millî Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri*.

2 Verbitskiy, 18.

* Abdülkadir İnan (haz.).

3 الصحيح، محمد بن اسماعيل البخارى {*es-Sahîh,* Muhammed bin İsmâil el-Buhârî}, I, 208. Kahire tab'ı 1313.

Manası: *"Ramazan girince semanın kapıları açılır, cehennemin kapıları kapanır ve şeytanlar zincire vurulur."* demektir ki Türkçe beyit de bunun kısmen tercümesi demektir.

Albız kelimesinin 16. asrın Anadolu lehçesinde bulunması ve Altay Şamanilerinde "kötü bir ruh" olduğu halde Türkiye'de şeytan manasına gelmesi Türklerin an'ane birliğinin ne kadar uzak mesafelerde yaşadığı ve Şamanilikten İslâmiyet'e neler geçmiş bulunduğunu hatıra getirmesi itibarıyla fevkalâde mühimdir. Abdülkadir Bey Şamanizme ait gayr-ı matbu eserinde İslâmiyet'te yaşayan pek çok âdet ve an'anelerin Şamanizm bakıyesi olduğunu gösteriyor ki bu da din tarihimiz nokta-i nazarından şayan-ı dikkat bir şeydir.

Nazmî'nin divanında o zamanki içtimaî hayatı gösteren bazı tablolar ve zamanın tarihi hadiselerine ait bazı telmihler vardır ki bunlardan bazıları epeyce mühimdir. Meselâ hocam Köprülüzade Fuat Bey'in yalnız *İlk Mübeşşirler*'de zikrederek[1] *Divan-ı Türkî Basit*'e koymayı nasılsa unuttuğu:

Donanurlar dayanurlar ġurur ile gezerler hep
Sanasun quqlalardur qalqışurlar her biri dik dik

beytinden kukla oyununun daha 16. asırda mevcut olduğu neticesini Fuat Bey çıkarıyor. Yine bu divandan Çingene köylerinin beyliğe has yazılamayacağını (26, 13) ve bayram günü fişek atmak âdetinin mevcut olduğunu (34, 8) öğreniyoruz ki bu küçük malumatlar içtimaî hayatımız tarihi itibarıyla az da olsa, elbette kıymetlidir; keza aseslerden {kolluk kuvvetlerinden} çok şikâyet etmesi de o devirde içtimaî disiplinin çok kuvvetli olduğunu gösterir.

31. sayfanın 11. satırındaki:

Ne güç ağañ ola bir Türkçe bilmez
Ki hey söz söyledükçe ide kek soq

beytinden o zamanki Osmanlı aristokrasisi arasında Türkçeyi iyi bilmeyen mühtediler olduğu neticesini çıkarabiliriz. Bu "kek soq" taklidi de her halde Arnavutlara veya cenup İslavlarına ait olsa gerektir.

Fakat bütün bunlar arasında en garibi Nazmî'nin heykel takınmak âdetinden bahsetmesidir:

Heykel daqınırsun behey engel nedürür bu
Hey kel yaraşur mu göre sende señe heykel **(37, 19)**

[1] Köprülüzade Mehmet Fuat, *Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, s. 67.

A

a: Hitap edatı آ 7, 9, 10, 14.

ac, aç: آچ 13, 1, 11, 17; آچ 32, 21.

acï: آجی 12, 15; 14, 4.

acemi: عجمی 71, 3.

acïğ: *[Rad., I, 510; Vamb., 205, S. 5; P.d.C., 7; B.d.M., 18; Ş., I, 22; K., I, 29]* Dert, keder, elem, tasa, öfke, öç, acı. آجغ 20, 14.

acïḷuq-acılık: آجیلق 70, 13.

acïmaq: آجیوب 22, 19; آجیه س 46, 7; آجر 68, 1

acïmaq: Bir yeri ağrımak. آجر ٧٧, 8.

acïqmaq: آجغوب 13,11.

acïtmaq: Bir yerini ağrıtmak آجیتمه 56,8.

açḷuq-açlık: آجلق 70,13.

açïḷmaq: آجلور 32, 11; آچمز 57, 4; آچق 38, 4; آچمس 30, 2; آچلسه 3,10.

açïq: آچق 30, 10; آچیق 58, 14.

açmaq: آچر 12, 14; آچ 3, 16; آچ 13, 17; آچوب 15, 5; آچمینجه 73, 3; آچمه (menfi {olumsuz}) 36, 17.

ad: At, isim آد 7, 2; اد 66, 15.

âdem, adam: آدم 4,7; ادم 70, 18; آدام 73, 8.

ademlik: آدملك 14, 4.

afyon: افیون 47, 11.

ag: Kuş ve balık tutmak için yapılan alet. آغ 27, 21.

ağa: *[Rad., I, 143; Vamb, 209-210; S, 14; V. I, 29; B. d. M., I 74; P. d. C., 24; Ş, I, 38; K., I, 92-93.]* Diğer şekilleri: **aqa, ağa, ağay:** Büyük erkek kardeş, baba, amca, dayı, öz kardeş, büyük baba, muhterem ve nüfuzlu adam, bey, zabit, asil, efendi, cesur, kahraman, bir cemaatin başı, hanenin ve her yerin büyüğü, zevç, koca, baba kardeşinin büyüğü. آغا 7, 19; اغا 27, 9.

ağaç: آغاج 13, 13; اغج 74, 18.

ağaḷuq-agalık: آغالق 12, 13.

ağarmaq-ak olmak: آغرسن 57, 9; آغردی 78, 12.

ağïr: آغر 79, 13.

ağïrḷanmaq: *[D.L.T., I., 245, 1; Rad., I 150; V. I, 33; Ş., I, 40; K., I, 102]* İzaz {saygı gösterme} ve ikram edilmek, kıymetli sayılmak. آغرلنما (hafif mastar) 31, 13.

ağïz: آغز 10, 1; اغز 7, 3.

ağlamaq: اغلمق 20, 16; آغلمق 35, 20; اغلماق 17, 20; آغلار 37, 20; آغلیوب 17, 14; اغله 38, 9; آغلرسن 42, 6; آغلرسم 43, 22; آغلسم 51, 16; اغلسم 51, 13; آغلسه 55, 1; آغلسون 57, 10; اغلسون 67, 12; آغلار (اسم) 57, 10; اغلار (اسم) 43, 22; اغلمه (hafif mastar) 59, 12; اغلریسم 44, 17; اغلرم 51, 1; اغلیاین 41, 4. اغلیه بن 38, 4; اغلدوغم 51, 16; آغلتمق 65, 18; اغلدر 54, 3. آغلتمه 76, 17; اغلتمه 51, 2; آغلت 52, 9; آغلرمز 67, 12

ağlatmaq: آغردر 6, 11.

ağu: *[Rad., I 172; Vamb., 210 S.16; Houts, 50; v. I, 33; B. d. M., I, 80; P. d. C., 26; Ş., I, 42; K., I, 102]* Zehir, baldıran, çok acı şey. آغو 22,17; اغو 40, 2.

âh: آه 3, 17; اه 4, 5.

aḷ: kırmızı. آل 16, 10; ال 14, 8.

aḷ: *[Rad., I, 349; Vamb., 211; S. 17; V., II 873; P. d. C., 29; Ş., I, 47; K., I, 120-*

121] Kurnazlık, hile, sevkü'l-ceyş[Askerî birlikleri sevk ve idâre etme], aldatmaklık, düzen, dek[hîle], آل 6, 13.

aḷa-elâ: آلا 6, 14; الا 39, 5; اله 43, 14.

aḷaca: آلاجه 40, 13; الجه 36, 12.

aḷañ: *[Rad., I, 359; Vamb., 212; S. 18; V., I, 41; B. d. M., I, 101; P. d. C., 30; Ş. I, 48; K., I, 193-194]*. Diğer şekli: **aḷan.** Orman içinde aydınlık yer, ovada yüksek tepe, arkların iki kenarına ve sair mahallere tepeler gibi uzun tümseklenip toplanan toprak, orman içinde açıklık ormanın ağaçsız yeri, ırmakların eğri büğrü aktığı yerlerin sahilinde bulunan yükseklikler. آلاك 64, 13-14.

aḷay: Kalabalık آلای 65, 9; الای 50, 4.

albïz: *[Verbitskiy, 18]*. Şeytan, diğer şekli: **almïs.** Altay Türklerinde kötü ruhlardan birinin ismi. اَلبِزْ 13, 9.

aḷçaq: آلجِق 9, 16; الجِق 8, 2; الجاق 19, 1.

aḷdamaq: *[D. L. T., I, 229, 11; 392, 18; Rad., I, 412; Vamb., 213; S. 19, Houts., 53; V., I, 44; P. d. C., 32]*. Aldatmak, dolandırmak, oyun etmek, kurnazlık etmek, birinin ümidini boşa çıkarmak, hile etmek, hilâf söylemek, hile ile zihni çelmek. آلدار 59, 5;آلدای 70, 19; آلدیسر 70, 19

aḷdanmaq: الدنمق 6, 13; آلدانمق 4, 7; آلدنه 55, 4; الدنه 15, ۱8; آلدنیاس 6, 13; الدنرس 66, 11; آلدنه 82, 8.

aḷdayïcï: *[Rad., I, 414; Vamb., 213; B. d. M., I, 106; P. d. C., 32; Ş., I, 51]*. Çağatayca'da: **aldaĝucu.** Aldatan, aldatıcı, hilekâr, iş karıştırıcı.آلدایجی 69, 12; الدایجی 4, 1.

aḷdurmaq-aldırmak: آلدور 57, 2; آلدردم 60, 21.

alïn: آلن 10, 17; الن 45, 9.

alïşmaq: آلشمز 12, 16.

aḷma: Elma الما 6, 15.

aḷmaq: البق 24, 11; آلمق 13, 4; آلما (hafif mastar)46, 13; آلسم 34, 12; آلسه 28, 18; آلورسه 46, 13; آلیرم 49, 16; آلابدم 12, 21; آلور 5, 6; آلدک 10, 17; آلدی 5, 17; آلهادی 32, 4; آلدق 31, 21; آل 14, 1; آلما 7, 2; آلمه 73, 5; آلابن 49, 20; آلمن 65, 3; آلمش 57, 11; آلمشدر 67, 2.; آلوبرسن 44, 2; آلسر 41, 14; آلمازیدی 53, 11; الور 29, 5; آلوب 5, 1; آلوبدر 15, 5; آلالی 64, 14; آلهلی 52, 2; آلدوغی 14, 2; آلا 14, 2; الا 72, 20; اله 30, 18; الاسن 26, 8.

aḷqïş: *[D. L. T., I, 90, 3; 202, 1; 211, 5; Rad., I, 391; V I, 47; B. d. M., I, 107; P. d. C., 33; Ş., I, 52; K., I, 131]*. Yücelme, öğme, sena etme, takdis, hayır dua, taktir, el çırpma, çok hürmet, tekrar tekrar olarak sayha, gürültü etmekle olan tahsin {övgü}, tebcil {ululama} avazesi, el çırparak tahsin ve taktir, fevkalade tâzim, saadet temennisi. آلقش 6, 3.

aḷqïşcï: Alkışçı. آلقشجی 6, 4.

aḷt: آلت 5, 8.

altı: آلتی 20, 8.

aḷtun: Altın. آلتون 36, 2; التون 3, 4; التن 17, 6.

aḷtunḷu: آلتونلو 35, 11; آلتونلی 40, 13; التونلو 35, 4.

amma: اما 20, 3; آما 20, 9.

ana: آنه 16, 17; آنا 39, 3.

anber: عنبر 14, 8.

anca: *[D. L. T., I, 61, 6; 278, 9; Rad., I, 241; Vamb., 214; S; 22. V., I, 50; B. d. M., I, 123; P. d. C., 37; Ş., I, 57]*. O kadar, şöyle, böyle, onun gibi, onun kadar, bunun gibi, bu derecede, bu noktada. Diğer şekilleri: **anca, ançe.** آنجه 17, 4; انجه 39, 13.

ancaleyin: *[Rad., I., 242; Vamb., 214; S. 22., V., I, 50; B. d. M., I, 123; P. d. C., 37; Ş., I, 57]*. Diğer şekilleri: **ancïḷayïn, ancïḷayn, ançïlayïn, ancïleyin, oncuḷayïn.** O kadar, çok böyle, bu suretle, onun gibi, öylece, o suretle, o mertebede. آنجلیین 80, 7.

ancaq: آنجق 23, 19; انجق 42, 5.

anda: *[D. L. T., I, 113, 4; 117, 8; Rad., I, 238; Vamb., 214; S, 22; P. d. C., 37]*. Orda, orada, o tarafa, öteye. آنده 20, 6; انده 8, 21.

andan: *[D. L. T., I, 100, 6]*. Ordan, oradan. آندن 24, 18.

andaq: *[D. L. T., I, 107, 7; 174, 6; III, 140, 13; Rad., I, 239; Vamb., 215; S., 22; B. d. M., I, 125; P. d. C., 37; K., I, 150]*. Diğer şekilleri: **anday**. Öyle böyle, şöyle, o veçhile {o sebeple}, bu suretle, o mertebe, o derece, doğrudan doğruya, derhal, çabuk, böylece, onun gibi. آندق 16, 22.

andurmaq: Andırmak. آندورر 39, 3.

anïḷmaq: *[Rad., I, 185; V., I, 39; Ş., I, 47; K., I, 114]*. Yad edilmek, zikredilmek, tanınmış olmak, iyi yad olunmak, hatıra getirilmek, başkası tarafından hatırlanmak. آکیلور 14, 18; آکلور 21, 14; آکلسه 17, 20; آکله 81, 7.

añḷamaq: Anlamak. آکلر 5, 9; آکلمز 8, 15; آکله 44, 5; اکله 8, 12; آکلیوب 75, 7; آکلادغم 20, 5; آکلامایا 26, 18.

añḷïyabilmek: آکلیه مز 25, 9.

añmaq: *[D. L. T., I, 213. 6; Rad., I, 183; V., I, 39; B. d. M., I, 95; Ş., I, 47; K., I, 114-115]*. Dara gelmek, sıkıntıya düşmek, gayr-ı memnun olmak, düşünmek, tasavvur ve tahayyül etmek, zannetmek, hatırlamak, hatıra getirmek, yadlamak, zikretmek, "añ"a yani akla getirmek. آکمق 66, 9; اکمق 5, 5; آک 3, 10; اک 3, 6; آکا 8, 3; اکا 3, 12; آکمز 13, 12; اکمز 8, 1; آکیدی 20, 15; آکمیه 36, 11; آکمایه 6, 9; آکجق (anınca) 44, 9; آکوب 44, 13; اکوب 43, 20; آکه 46,9; آکسه 20, 13; اکه 3, 7; آکدوغم 7, 17; آکدغک 46, 9; آکمه 47, 2; اکمه 6, 10; آکم 69, 15; آکرم 72, 10; آکر 82, 6; اکر 19, 14; اکدم 20, 2; آکدقجه 15, 13; اکمزمیسن 8, 15; اکمزمی 8, 11.

añsïz: Ansız. آکسز 46, 15.

añsïzḷa: Ansızın. آکسزله 47, 15; اکسزله 79, 9.

añsïzïn: Ansızın. اکسزین 8, 15.

aparmaq: *[Rad., I, 613; S., 3; V., I, 4; B. d. M., I, 6; Ş., I, 17; K., I, 10]*. Götürmek, yerini değiştirmek, aşırmak, götürüvermek, alıp gitmek, çalıp çarpmak, kaldırmak, kapıp kaçmak, gasbetmek. اپاررکن 23, 10.

appaq: Apak اپپق 60, 13.

aq: Ak آق 3, 4.

aqça: Akça. *[Rad., I, 121, 123; V., I, 3; B. d. M., I, 85; Ş., I, 44; K., I, 108]*. Para, paranın üçte biri, eskiden mutlaka gümüş sikke, kuruşun 120'de biri, mecazen mal, servet. آقچه 40, 10.

aqçaḷu: Akçalı. آقچالو 17, 2.

aqïn: Akın. آقن 5٠, 9.

aqïq: عقیق Akik. 37, 5.

aqïtmaq: Akıtmak. آقدر 9, 3; آقدوب 45, 10; آقدب 26, 7; آقده سن 47, 3; آقتمشیدی 54, 8; آقتمه 56, 17.

aqḷuq: Aklık. آقلق 24, 2.

aqmaq: Akmak. آقدی 14, 13; آقردی 14, 22; آقر 15, 13; آقمز 27, 2; آقان 27, 2; آقن 32, 16; آقرسه 27, 14; آقرسن 70, 8; آقر (isim) 42, 7; اقر 16, 15; اقه 58, 21; آقر (isim) 61, 18.

TIPKIBASIM

Divanı türkî basitin grammer
ve lugatçesi

Nihal Adsız

Kabul edilmiştir
M. Fuat

Servet Caferoğlu

TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ 1924

FİHRİST

Başlangıç: Divan-ı-türkî-i-basit'teki yanlışların tashihi. 1-3

I) Lisanî tetkik:

Fonetiğin tayini ve fonetik hususiyetler. 4-6
Divan-ı-türkî-i-basit'in imlâsı ve imlâ hususiyetleri. 7-8
Eski şekiller. 8-12
Zamirlerde ve fiillerin tasrifinde eski şekillerle bugünkülerin mukayesesi. 13-32

2) Edebî ve tarihî tetkik:

Divan-ı-türkî-i-basit'in tarih ve medeniyetçe ehemmiyeti. 33-34
Nazminin felsefesi ve fikirleri. 35-36
Nazminin san'atı, san'at oyunları, teşbihleri, san'atının unsurları. 36-38
Divan-ı-türkî-i-basit'te 16 ncı asır askerî hayatının izleri. 38
Nazmı kimlerin tesirinde kalmıştır? 38-40

3) Lügatçe:

Umumî kelimeler. 41-101
İsm-i-haslar. 102-103
Anlaşılmıyan kelimeler. 104-107
İlâve. 108-109

4) Bibliyografya. 110-111

TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ
Numara: T-82

82
TÜRKİYAT ENSTİTÜSÜ KÜTÜPHANESİ 1924

B A Ş L A N G I Ç

Bu tezde bir metinle uğraşacağım için ilk önce gerek asıl metne ve gerekse musahhihe ait olup da yanlış basılan kelimelere ve cümlelere dair doğrusu ne olması lâzımgeleceğine dair fikirlerimi söylemekle ve pek küçük bazı imlâ yanlışlarını düzeltmekle işe başlıyacağım. Keza bu miyanda şair Nazmi'nin yaptığı bazı lisan hatalarını da işaret edeceğim. Yanlışları gösterirken hangi sayfanın hangi satırında olduğunu kaydedeceğim. Bu s suretle Divan-ı-türkî-i-basit'i negreden hocam Köprülüzade Fuat beyin 2 numaralı kaside ile 285 numaralı mev'ize ve 284 numaradaki müfredata koyduğu satır numaralarını nazar-ı-dikkate almıyacağım.

A) Nazmi'ye ait olmıyan yanlışlar

8,I7: یاره اوزوب یاره لرسه نوله یندن بغری اوق دیا آنك النده هیچ دوشمز چونکه یا

beytindeki " اوزوب " kelimesi " اورب " olacaktır.

I0,5: دالینور جانم لو سودوکم بنم هر قچنکم آته بنوب آت چپا

beytindeki " دالینور " kelimesi " دالبنور " olacaktır. Dalbınmak, çırpınmak demektir.

I4,5: دردی دوشدی بو نظمی ایشی هپ ایوادر کوره کلمه بای برکون صونمه بر لفا نصوح

beytinin ilk mısraı vezince bozuk ve manaca eksiktir. " دردی " kelimesi " دردله " veya " دردینه " olursa vezin düzeleceği gibi mana da tamamlanır.

20,I8: بر آکی اوچ درد ودی دردم یه بش سشمدی اولدی آلتی دییه سکز

beytindeki " ودی " kelimesi " اِدی " olacaktır.

2I,I8: ینه پاپشه آنك قولپی النده قالور آه کشی کم اولمغ اوسه یولنی اوکرمز

beytindeki " ینه " kelimesi " نیه " olacaktır.

24,I: سوکرکه دوشلدن أصم قالمشدر سویکم

mısraındaki " قالمشدر " kelimesi " قالمشور " olacaktır.

24,I8: قیمو اودیله کوکل یندن که طوتشمقده در بیری بیریله کی کورشجی صن طوتر کورمش

beytindeki " کی ", gayet kolay anlaşıldığı veçhile, " آکی " olacaktır.

26,20: سفك بغداد در شهرك آقر آنده کوزمدن شط هم انکچون دمشدر بوکوزم باشینه دینن شط

beytindeki " باشینه " kelimesi " یاشینه " olacaktır.

28,I2: کوزن آنی که کوره اوزکه کوزه ل بکمز نظمی درکه قانی یوسف

Bu beyitteki " کوزه ل " imlâsı I6 ncı asra göre her halde yanlıştır. Bu kelime muhakkak " کوزل " şeklinde olmalıdır.

I- L İ S A N İ T E T K İ K

Fonetiğin tayini ve fonetik hususiyetler

Divan-ı-türkî-i-basit'in lûgatlerini çıkarırken hiç güphesiz fonetik elifbeye müracaat edecektim.Tabiidir ki bu elifbe beynelmilel fonetik elifbe ile bugünkü Türk elifbesi arasında mutavassıt bir şekil olacaktı.Meselâ türkçedeki ç,ş harfleri dururken artık Avrupa âlimlerinin kullandıkları č,š harflerini kullanmak manasızlık olurdu.Bu itibarla lûgatleri tesbit ederken Türk elifbesini esas tuttum.Fakat bu elifbe tam manasıyla fonetik olmadığı için ق yerine q, غ yerine ĝ, ڭ yerine ñ ve خ yerine de x harfini aldım.Yumuşak غ ve ك yerine de ğ işaretini kabul ettim.Yalnız lûgatleri tesbit ederken halline imkân bulamadığım bir nokta açık fetha(ā) ile kapalı fetha(e)ları tefrik meselesi oldu.Avrupa âlimleri arasında da bu mesele henüz hallolunmamıştır.Türkçedeki bütün fethaları açık fetha olarak kabul eden Radloff'a karşı iptida Karl Foy itiraz etmiş ve aralarında münakaşalar olmuş ve son zamanda Poppe de bu mesele hakkında bir makale yazmışsa da mesele henüz hallolunmaktan uzaktır(1).

Nazmi'nin divanında da birkaç kelime müstesna olmak üzere açık fethalarla kapalı fethaları farketmenin imkânı yoktur.Kelimeleri bugünkü telâffuzumuza göre tesbit etmek ise daha büyük bir yanlışlığa düşmek olacağı için meselenin kat'î surette halline intizaren şimdilik her iki fethayı da e harfiyle yazmağa karar verdim.Diğer bir müşkül de "غ"ların "ğ" ile mi yoksa "ĝ" ile mi tesbit olunacağı meselesidir.Avrupa âlimleri fikrimce bu noktada haksız olarak Arap harfleri ile "غ" gördükleri her yere muayyen bir ĝ işareti koyuyorlar.Fakat bugünkü Türklerin telâffuzunda her iki غ da yağıyor.Şu halde birkaç yüz sene evvelki

---

(1) Bakınız: K.Foy, Türkische Vocalstudien (M.S.O.SB.III, Abt.II, 1900);
W.Radloff, Zur Geschichte des Türkischen Vokalsystem (Bulletin de l'Academie Russe 1901 t.XIX № 4);
W.Radloff, Alttürkische Studien V 1911, 418-423.
Poppe, İslamica I, 410-414; (Türk-Çuvaş mukayeseli tetkikatı).

türkçede iki türlü غ harfinin bulunmadığını ispat eden deliller nelerdir Bana kalırsa ق,ك ayrılığından daha mühim ayrılıklar gösteren sert ve yumuşak غ ları bir harfle göstermek suretiyle Avrupa türkiyatçıları tamamen keyfî ve indî hareket etmişlerdir.Ben başlakileri sert orta ve sondakileri yumuşak olarak tesbit ettim ki bugünkü Türk telâffuzuna en uygun olan bu şekildir.Mamafi bunun da I6 ncı asırdaki telâffuza tamamile uygun olacağına dair hiç bir delilimiz yoktur.

Eski elifbemizdeki harfleri fonetik olarak tesbit ederken yalnız Türk telâffuzunu nazar-ı-dikkate aldığım için aynı ses veren muhtelif harfleri bir işaretle gösterdim.Meselâ arapça metinlerde ayrı işaretlerle gösterilmek icap eden ص,س,ث harflerini-aynı sesi verdikleri için- bir „s„ işaretiyle gösterdim.Keza türkçede hiç bir mana ifade etmiyen harfinin yerini de tamamen saitlere bıraktım.

Bugünkü türkçemizde ç,f,h,k,p,q,s,ş,t harflerinden sonra gelen "d"ler daima "t"ye tebeddül ederler ki bunun en mühim misallerini mazi sigalarında buluyoruz.Divan-ı-türkî-i-basit'te böyle bir şey yoktur.Ancak bunun imlâda böyle olmasına rağmen telâffuzda aynen bugünkü türkçemiz gibi olduğuna dair kuvvetli deliller vardır.Evvelâ I3 üncü asır Anadolu Türk şairlerinden Sultan Veled'in divanında geçmek ve atmaq mastarlarının mazisi olarak کچتی (1) ve آتی (2) şekillerine tesadüf ediyoruz ki iddialarımıza delildir.Saniyen I5 inci asır iptidasında Mısırda yazılan القوانين الكليه لضبط اللغة التركيه nam lûgat kitabında ق,ش,ك,س,ج,ت,ب harflerinden sonra mazi edatı olarak " تی " geldiğini gösteriyor(3).Arapçada چ,پ olmadığı için müellifin burada ج,ب diyerek چ,پ harflerini kastettiği güphesizdir. Esasen bu şekil çağataycada da daima böyle olduğu gibi bugünkütürkçemizde debulunması ilk zamanlardan itibaren bir kaide halinda bugüne

---

(1) ديوان تركى سلطان ولد s.I6.

(2) Aynı eser, s.40.

(3) القوانين الكليه لضبط اللغة التركيه s.8-9.Kitabın ifadesini buraya aynen nakliyorum:
والطريق فى ضبط مواضعها ان تنظر الى فعل الامر فان كان آخره باء موحدة او تاء مثناة من فوق من فوق او جيما او سينا مهملة او كافا مطلقا او شينا معجمة او قافا بشرط السكون فيها فقط و ذلك سبعه احرف متى كان آخر الفعل واحدا منها كان علامة المضى فيه تاء مكسوره و سيجىء غيرها .

kadar devam ettiğini gösterir.

Divan-ı-türkî-i-basit'te harflerin tebeddülü de bir iki hususiyet göstermektedir ki bunları da sırasıyla yazıyorum:

I)" ق q" harfi harekelendiği veya kendisinden sonra sesli bir harf geldiği zaman daima "غ ğ" oluyor.Bu kaidenin birinci şıkkı bugünkü türkçede de vardır(tabaq,tabağı gibi).Fakat ikinci şıkkı bugünkü türkçede yoktur.Yani q harfi ile biten bir kelime kendisinden sonra seitle bağlıyan bir kelime gelirse,ğ ya tebeddül etmez.Halbuki divan-ı-türkî-i-basit'te bu,mutlak bir kaide halindedir.Bunu ispat için burada birkaç misal getirmekle iktifa edeceğim:

5,18: بویرغنده در الله کوتری بو دنیه یکون الی التنده در الله او سلیمانلغ ادر

8,4: هرکم که اولد یاره‌مز یار اولغ اکا یاره‌مز

26,18: ای شوندکم بویرغ ایّی اوله آخلامایه سون

Divanın hemen her sayfasında misali bu umumî kaideye muhalif olarak üç mısraa tesadüf ettim ki onlarda şunlardır:

37,10: یوخوللقله یوله کرنه طمش طپراغ اولور یصدغله دوشك

50,16: کوجلو کوجسز کمسه قالمز هپ اولر طپراق اولر

68,22: دنیه‌کم ینجه‌لری شول قره طپراق اتی قره طپراق اولسه‌در دخی هی ینجه‌لری

Bu umumî kaide arasında pek mahdut istisnaların mevcudiyeti insanın hatırına mürettip hatasını getirdiği gibi,artık bu asırda bu kaidenin değişmeğe başlamış olması ihtimali de,ihtiyatla telakki edilmek şartıyla bir faraziye olarak söylenebilir

II)" ق q" harfi "ل l" harfinden önce gelirse yine " ğ" oluyor.Misaller:

I3,6: هرمسلمان شن اولوب طوتر اوروج کلدکنجه قوتولغله هر اوروج

I3,II: دون دکون آجیغله قولغله کم آجیغب اوله قول آج کلور آجیغله اکا کوفی صوف یاغلی قوروج

34,17: سکا قول اولغله بولم آز دخی بن قولغله

III)" ت t" harfi harekelendiği zaman " د d" oluyor.Bundan yalnız sonu t ile biten tek heceli kelimelerle bazı mastarların tasrifatı müstesnadır.Meselâ kaideye göre dutmaq harekelendiği zaman dudar olması icap ettiği halde dutar oluyor.Halbuki yutmaq harekelendiği zaman yudar şeklini alıyor.

---- ----

a — kitap edatı آ 7, 9, 10, 14.

ac, aç — آج 13, 1, 11, 17. آچ 32, 21.

acı — آجی 12, 16, 14, 4.

acemi — عجمی 71, 3.

aciğ — [Rad. I, 510; Vamb. 205; S. 5; P. d. C. 7; B. d. M. 18; Ş. I, 22; K. I, 29]. dert, keder, elem, tasa, öfke, öç, acı. آجیغ 20, 14.

aciluq — acılık, آجیلق 70, 13.

acimaq — آجیمق 22, 19; آجیه سن 46, 7; آجیر 68, 1.

acimaq — bir yeri ağrımak. آجر 77, 8.

aciqmaq — آجیقمق 13, 11.

acitmaq — bir yerini ağrıtmak. آجیغه 66, 9.

açluq — açlık آچلق 70, 13.

açılmaq — آچلمق 32, 11, آچیلر 57, 4; آچیلمش 38, 4; آچیلق 30, 2; آچیلسه 3, 10.

açıq — آچیق 30, 10; آچیق 58, 14.

açmaq — آچمق 12, 14; آچ 3, 16; آچ 13, 17; آچوب 15, 5; آچیغنه 73, 3; آچه (menfi) 36, 17.

ad-at, isim. آد 7, 2; اد 66, 15.

âdem, adam — آدم 4, 7; ادم 70, 18. آدام 73, 8.

ademlik — آدملك 14, 4.

afyon — آفیون 47, 11.

ağ — Kuş ve balık tutmak için yapılan alet. آغ 27, 21.

ağa — [Rad. I, 143; Vamb, 209-210; S, 14; V. I, 29; B. d. M. I 74; P. d. C. 24; Ş, I, 38; K. I, 92-93]. diğer şekilleri: aga, ağa, ağay. — büyük erkek kardeş, baba, amca, dayı, öz kardeş, büyük baba, muhterem ve nüfuzlu adam, bey, zabit, asil, efendi, cesur, kahraman, bir cemaatin başı, hanenin ve her yerin büyüğü, zevç, koca, baba kardeşinin büyüğü. آغا 7, 19; اغا 27, 9.

ağaç — آغاج 13, 13; اغ 74, 18.

ağalıq — agalık آغالق 12, 13.

ağarmaq — ak olmak. آغارسون 37, 9; آغاردی 78, 12.

ağır — آغر 79, 13.

ağırlanmaq — [D. L. T., I, 245-1; Rad. I 150; V. I, 33; Ş. I, 40; K. I, 103] izzet ve ikram edilmek, kıymetli

sayılmak. آغیرلا (hafif mastar) 31, 13.

ağız — آغز 10, 1; اغز 7, 3.

ağlamaq — آغلق 20, 16; اغلق 35, 20; اغلاق 17, 20; آغلر 37, 20; آغلیون 17, 14; اغله 38, 9; آغلرسن 42, 6; آغلیسم 43, 22; اغلسم 51, 16; اغلسم 51, 13; آغلسه 55, 1; آغلسون 57, 10; اغلرسن 67, 12; آغلر (ا-س) 57, 10; اغلر (ا-س) 67, 12; اغله (hafif mastar) 59, 13; اغلیسم 43, 22; اغلیسم 44, 17; اغلرسن 51, 1; اغلیون 51, 16; اغلیبن 38, 4; اغلیاین 41, 4.

ağlatmaq — آغلت 52, 9; آغلته 46, 17; اغلته 51, 2; آغلتق 65, 18; اغلتر 54, 3.

ağrıtmaq — اغرت 6, 11.

ağu — [Rad. I 172 Vamb 210 S. 16; Houts. 50; V. I, 33; B. d. M. I, 80; P. d. C. 26; Ş. I, 42; K. I, 102]. zehir, balduran. çok acı şey. آغ 22, 17; اغو 40, 2.

âh — اه 3, 17; اه 4, 5.

al — Kırmızı. آل 16, 10; ال 14, 8.

al — [Rad. I, 349; Vamb. 211; S. 17; V. II 873; P. d. C. 29; Ş. I, 47; K. I, 120–121]. Kurnazlık, hile, sevkülceyş, dalalatmaklık, düzen, dek. آل 6, 13.

ala — elâ. الا 6, 14; الا 39. 5 الا 43, 4.

alaca — الاجه 40, 13; الجه 36, 12.

alan — [Rad. I, 359; Vamb. 212; S. 18; V. I, 41; B. d. M. I, 101; P. d. C. 30; Ş. I, 48; K. I, 123–124]. diğer şekli: alan. orman içinde aydınlık yer, ovada yüksek tepe, arkların iki kenarına ve sair mahallere tepeler gibi uzun tümsekleşip toplanan toprak, orman içinde açıklık ormanın ağaçsız yeri, ırmakların eğri büğrü aktığı yerlerin sahilinde bulunan yüksekçe yerler. آلان 64, 13, 14.

alay — kalabalık الای 65, 9; الای 50, 4.

albız — [Verbets Kiyâ, 18]. şeytan. diğer şekli: almış. Altay Türklerinde kötü ruhlardan birinin ismi. آلبز 13, 9.

alçaq — آلچق 9, 16; الچق 8, 2; الچاق 19, 1.

aldamaq — [D. L. T. I, 229, 11; 392 18; Rad. I, 412; Vamb.

213, S. 19, Houts. 53; V, I, 44; P. ol. C., 32].
aldatmak, dolandırmak. oyun etmek, kurmazlık, etmek, birinin imiobini boşa çıkarmak, hile etmek. hilâf söylemek, hile ile zihni çelmek, آلداتمق 59,5; آلداتی 70, 19; آلدیسیز 70, 19.

aldanmag — آلداغی 6,13; الداغنی 4,7; آلدغنه 55,4; آلغماسن 15, 18; الزنه 6,13; الزنسن 66,11; آلدنه 82,8.

aldayıcı — [Raod., I, 414; Vamb; 213; B. d. M., I, 106; P. ol. C., 32; Ş., I, 51]. Çağatoycada: aldağucu. aldotan, aldatıcı, hilekar, iş karıştırıcı, الداغی 69,12; الداغی 4,1.

aldırmag — aldırmak. آلدرمق 57,2; آلدرم 60,21.

alın — آلن 10,17; آلن 45,9.

alışmag — آلشمق 12,16.

almıa — elma. الما 4,15.

almag — الق 24,11; آلق 134; آلا (kafif mastar) 46,13; آلسم 34,12; آلسه 28,18; آلیسه 46,13; آلیم 49,10; آلدك 10, 12,21; آلویم 5,6; آلو 5,17; آلدی 32,4; آلاری 17; آلا 14,1; آل 31,21; آلدق 7,2; آلوب 73,5; آلمه 49,20; آلش 65,3; آلمش 57,11; آلویمن 67,20; آلمشدر 44,3; آلدیك 53,11; آلدیکی 41,14; آلسر 29,5; آلوب 1,5; آلوب 64,14; آلدی 15,5; آلر 14,2; آلدغی 52,2; الله 30,18; آلمه 22,20; الر 14,2; الوب 26,8.

alqış — [D.L.T., I, 90, 3, 202, 1; 211, 5; Raod., I 391; V I, 47; B. d. M., I, 107; P. ol. C., 33; Ş., I, 52; K, I, 131]. yüceltme, öğme, senaetme, takdis, hayırdua, takdir, elçırpma çok hürmet tekrar tekrar olarak sayha, gürültü etmekle olan tahsin, tebrik alkışı, elçırparak tahsin ve takdir, fevkalâde tuğyan, saadet temennisi. آلقش 6,3.

alqışçı — alkışçı. آلقشچی 6,4.

alt — آلت 5,18.

altı — آلتی 20,18.

altın — altın. آلتون 36,2; آلتن 3,4; آلتن 17,4

altunlu – آلتونلو 35, 11; آلتونلو 40, 13. آلتونلو 35, 4.

amma – امّا 29, 3; آمّا 20, 9.

ana – آنا 16, 17; اونا 39, 3.

anber – عنبر 14, 8.

anca – [D. L. T., I, 61, 6; 277, 9; Rad, I, 241; Vamb., 214; S; 22. V. I, 50. B. d. M., I 123 P. d. C., 37; Ş., I, 57]. okadar, böyle, böyle onun gibi, onun kadar, bunun gibi, bu derecede, bu noktada. diğer şekilleri: ançа, ançe. آنچه 17, 4; انچه 39, 13.

ancaleyin – [Rad., I. 242; Vamb; 214; S. 22, V., I, 50; B. d. M., I, 123; P. d. C., 37, Ş, I, 57]. diğer şekilleri: ancilayin, ancilayn, ançilayin, ancileyin onunlayin. okadar, çok böyle bu suretle, onun gibi öyle, o suretle o mertebede آنچنین 80, 7.

ancag – آنچق 23. 19; انچك 42, 5.

anda – [D. L. T., I, 113, 4; 117, 8; Rad, I, 238; Vamb 214; S, 22, P. d. C., 37]. orda, orada o tarafta öteye آنده 29, 6; انده 8, 21.

andan – [D. L. T., I, 100, 6]. oradan, oradan انتن 24, 8

andag – [D. L. T., I, 107, 7; 174, 6., III 140, 13; Rad, I, 239 Vamb, 215, S, 22. B. d. M., I, 125; P. d. C. 37, K, I 150]. diğer şekilleri: andağ öyle böyle, şöyle, o veçhile, bu suretle o mertebe, o derece doğrudan doğruya dahal, çabuk, böylece onun gibi آنتق 16, 12.

andurmag – andurmak 39, 3.

anilmag – [Rad, I, 185. V, I, 39, Ş., I, 47 K, I, 114]. yad edilmek, zikredilmek, tanınmış olmak iyi yad olunmak hatıra getirilmek, bas kası tarafından